

הקשר בין אי תפיסת קידושין וממזרות*

פתיחה

במשנה בקידושין (פ"ג מי"ב) מובאים כמה כללים המפרטים כיצד נקבע ייחוס הוולד. בכלל השלישי נאמר:

וכל מי שאין לה עליו קידושין אבל יש לה על אחרים קידושין – הולד ממזר. ואיזה? זה הבא על אחת מכל עריות שבתורה.

במאמר זה ננסה לברר מהו היחס בין שלושת הגורמים הנזכרים כאן: אי תפיסת קידושין, ממזרות ואיסור ערוה. האם איסור הערוה

⁴⁴ [הערת עורך: וכן אם נאמנת מצד שספק ממזר מותר, אין מקום להאמינה בבכורה.] השב שמעתתא הביא לכך שתי ראיות: א. הגמרא (ב"מ כח.) אומרת שאם אדם אחד מביא סימנים והשני מביא סימנים וגם עד אחד – יניח ואינו מוציא, אף על פי שאין חזקת ממון. ב. הרא"ש בב"מ (פרק א סי' ג) סובר שעד המסייע אינו פוטר מי שאינו יכול להישבע למרות שאינו בא להוציא.

⁴⁵ הערת עורך: אולם עדיין צריך תקנה מיוחדת, מפני שעד אחד אינו מועיל בדבר שבממון!

* המאמר עובד על ידי הרב ניר ורגון, מתוך שיעור שהועבר בכולל "ארץ חמדה" בשנת תשס"ב.

הוא הגורם לאי תפיסת קידושין, ואי תפיסת הקידושין גורמת לממזרות, או שאיסור הערווה הוא הגורם לממזרות, ואי תפיסת הקידושין היא רק סימן לחומר האיסור, או שמא לא האיסור ולא אי תפיסת הקידושין גורמים לממזרות, אלא העובדה שהקרבה בין ההורים מוגדרת בתורה כערווה.

מקור הדין

הגמרא (סז): מנסה לברר מה מקור הכלל דלעיל שהובא במשנה. היא מעלה מספר הצעות ודוחה אותם, ולבסוף מסיקה שהדין נלמד מהיקש לאחות אשה:

אלא אמר ר' יונה ואיתימא רב הונא בריה דרב יהושע: אמר קרא "כל אשר יעשה מכל התועבות האלה ונכרתו" (ויקרא יח, כט) – הוקשו כל העריות כולם לאחות אשה: מה אחות אשה לא תפסי בה קידושין, אף כל עריות כולם לא תפסי בה קידושין.

במשנה ביבמות (פ"ד מ"ג) ישנה מחלוקת תנאים מהי חומרת האיסור שממנו נוצר ולד ממזר:

איזהו ממזר? כל שאר בשר שהוא ב"לא יבא" – דברי ר"ע. שמעון התימני אומר: כל שחייבים עליו כרת בידי שמים, והלכה כדבריו. ורבי יהושע אומר: כל שחייבין עליו מיתת בית דין.

לפי ר"ע ממזר נולד מחייבי לאווין, לפי שמעון התימני מחייבי כריתות ולפי ר' יהושע מחייבי מיתות בית דין. לפי זה, המשנה בקידושין, שקובעת שהולד ממזר בכל איסורי ערווה, פוסקת כשמעון התימני.

הגמרא ביבמות (ט). מבארת שמקורם של התנאים הוא סמיכות הפרשיות בין איסור ממזרות לאיסור "ולא יגלה כנף אביו" (דברים כג, א):

מאי טעמא דרבי עקיבא? דכתיב "לא יקח איש את אשת אביו ולא יגלה כנף אביו" – כנף שראה אביו לא יגלה. וסבר לה כר' יהודה דאמר באנוסת אביו הכתוב מדבר, דהויא לה חייבי לאווין, וסמיך ליה "לא יבא ממזר בקהל ה'" (דברים כג, ג), אלמא מהני הוי ממזר...

ושמעון התימני סבר לה כרבנן, דאמרי בשומרת יבם של אביו הכתוב מדבר, דהויא לה חייבי כריתות, וסמיך ליה "לא יבא ממזר", אלמא מחייבי כריתות הוי ממזר...

כלומר, לפי ר' עקיבא האיסור שנסמך לממזרות הוא איסור אנוסת אביו, שהוא איסור לאו, ולכן גם בשאר חייבי לאווין הולד ממזר. לעומת זאת, לפי שמעון התימני האיסור שנסמך הוא איסור כרת של אשת אחי אביו, לכן הולד ממזר רק בחייבי כריתות.

רש"י בקידושין (שם) מבהיר מהו היחס בין ההיקש לאחות אשה שמופיע בקידושין ובין הלימוד מ"לא יגלה כנף אביו" שמביאה הגמרא ביבמות:

מנא הני מילי – דאין קידושין תופסין בחייבי כריתות, אבל הולד ממזר נפקא לן מ"לא יקח איש את אשת אביו ולא יגלה כנף אביו" וסמיך ליה "לא יבא ממזר", ומוקמינן לה ביבמות בשומרת יבם של אביו שהיא לו אשת אחי אביו.

לפי רש"י, הסוגיה בקידושין לומדת אי תפיסת קידושין בעריות מהיקש לאחות אשה, ואילו הסוגיה ביבמות לומדת ממזרות באיסורי עריות מהסמיכות של איסור גילוי כנף אביו לאיסור ממזרות.

התוספות (שם, ד"ה מנא הני מילי) מתקשים בהבנת הגמרא:

וקשה דמאי בעי, הלא הדבר פשוט בכל הגמרא דקידושין לא תפסי דהא בהא תליא, דכיון דהוי ממזר מחייבי כריתות לא תפסי קידושין, דהא ר"ע הוא דאמר דאין קידושין תופסין בחייבי לאווין ולא ידעינן אלא משום דשמעינן ליה לר"ע דאמר יש ממזר מחייבי לאווין, וכיון דיש ממזר דין הוא דלא תפסי בה קידושין. והכי נמי אמרינן בשמעתין הכל מודים בבא על הנדה שאין הולד ממזר דהא תפסי בה קידושין, אלמא דהא בהא תליא.

התוספות טוענים שאין צורך בדרשה שתלמד על אי תפיסת קידושין בעריות נוסף על דרשה שתלמד ממזרות, שהרי בגמרא מוכח במספר מקומות שדינים אלו תלויים זה בזה, למשל:

1. המקור היחיד לכך שלפי ר"ע אין תפיסת קידושין בחייבי לאווין הוא המשנה ביבמות (שם), שלפיה בחייבי לאווין הולד ממזר.

2. בקידושין (סח). מובא שהכל מודים בבא על הנדה שאין הולד ממזר, על אף שיש בו איסור כרת. הגמרא לומדת דין זה מהפסוק "ותהי נידתה עליו" (ויקרא טו, כד), כלומר שאפילו בשעת נידתה יש בה הווייה, היינו תפיסת קידושין.

לאור זאת הסיקו התוספות ששאלת הגמרא היא רק לפי ר' יהושע, הסובר שאין תלות בין אי תפיסת קידושין לממזרות, שהרי הוא סובר שלמרות אי תפיסת קידושין בחייבי כריתות, ממזרות נוצרת רק בחייבי מיתות בית דין.

יש להבין מה תוכנה של תלות זו שעליה עומדים התוספות: אם אי תפיסת הקידושין היא הגורם לממזרות, או שהיא רק סימן למציאותה של סיבה אחרת הגורמת לממזרות⁴⁶.

חומר איסור ערווה כגורם לממזרות

נחלקו אמוראים בגמרא (יבמות מה.) אם ולד של עכו"ם ועבד הבא על בת ישראל הוא ממזר או כשר. הגמרא (מה:) מסבירה שיסוד המחלוקת הוא בשאלה כיצד להבין את סמיכות הפרשיות בין איסור אשת אביו לממזרות:

ושניהם לא למדוה אלא מאשת אב: מאן דפסיל סבר מה אשת אב דלא תפסי בה קדושין הולד ממזר – אף כל דלא תפסי בה קדושין הולד ממזר, ומאן דמכשר סבר מה אשת אב דלדידה לא תפסי בה קדושין לאחריני תפסי בה קדושין, לאפוקי עובד כוכבים ועבד דלא תפסי בהו קדושין כלל.

מחלוקת האמוראים היא בשאלה אם בכל מקרה של אי תפיסת קידושין יש ממזרות, או שרק במקרים של אי תפיסת קידושין במי שהוא בדרך כלל בר קידושין נגרמת הממזרות. הרשב"א (שם, ד"ה הכין) מבאר את סברת המכשיר, שלפיו יש לחלק בין אי תפיסת קידושין כללית לאי תפיסת קידושין באדם מסוים:

דמאן דמכשר הכי קאמר: על כרחך ליכא למיתלי בתפיסת קדושין אלא במי שיש לו קדושין בעלמא, דכיון דאית ליה קדושין באחריני והכא לית ליה אלמא משום חומרא דערווה זו היא והויא לה לגביה כאשת אב, אבל גוי ועבד – הא דלא תפסי להו קדושי בבת ישראל דלמא לאו משום חומרי דערווה אלא דאינהו לאו בני קדושי נינהו ואפילו בבת מינן, כנ"ל.

כלומר, הגורם לממזרות איננו אי תפיסת הקידושין עצמה אלא "חומרא דערווה". לכן, במקום שהמקדש אינו בר קידושין ואי תפיסת הקידושין איננה תוצאה של חומרא דערווה, הוולד אינו ממזר. לפי הרשב"א, אי תפיסת קידושין היא רק סימן לכך שיש "חומרא דערווה" שגורם לממזרות. כך טוען הרב אלחנן וסרמן (שם). ברם, גם הוא מודה שלמאן דאמר שעכו"ם הבא על בת ישראל הוולד ממזר, אי תפיסת הקידושין היא הגורם לממזרות, ולא "חומרא דערווה".

אי תפיסת קידושין הנובעת מחומר ערווה כגורם לממזרות

נראה להציע, שגם לפי מי שסבור שגוי ועבד הבא על בת ישראל – הוולד כשר, אי תפיסת הקידושין היא הגורם לממזרות (ולא חומר איסור ערווה), אלא שרק אי תפיסת קידושין באיסור הדומה לאשת אב היא גורמת לממזרות. בכל העריות יש מצב של אי תפיסת קידושין באיסור הדומה לאשת אב, ולכן הוולד בהם ממזר.

לפי הצעה זו נוכל להבין את דברי התוספות ביבמות (מט.).

הגמרא שם מונה מקרים שבהם הוולד אינו ממזר לדעת כולם:

תניא נמי הכי: הכל מודים בבא על הנדה ועל הסוטה ועל שומרת יבם שאין הולד ממזר. ואביי, שומרת יבם מספקא ליה אי כרב אי כשמואל.

רש"י (שם, ד"ה אי כרב וד"ה אי כשמואל) מסביר שאביי לא מנה את שומרת היבם כאחת הנשים שהוולד ממנה איננו ממזר משום שדין זה תלוי בשאלה אם תופסים בה קידושין. היינו, לשיטת שמואל, שתופסים בה קידושין – הוולד כשר, ולשיטת רב, שאין תופסים בה קידושין – הוולד ממזר.

אולם התוספות (שם, ד"ה הכל מודים⁴⁷) סברו שגם לפי רב, הסובר שאין קידושין תופסים בשומרת יבם, יש מקום לומר שהוולד איננו ממזר:

וי"ל דאליבא דרב דאמר אין קידושין תופסין ביבמה איצטריך לאשמועינן שפיר דלא הוי ממזר. וטעמא אר"ת, דהוי כעובד כוכבים ועבד שאין בה קידושין לשום אדם וליבם נמי לאו בת קידושין היא אלא ביאה הוא דאית בה.

⁴⁶ עיין קובץ הערות לר' אלחנן וסרמן, סי' לח ס"ק א.

⁴⁷ הדיבור מתחיל, שם ע"א.

התוספות באים לענות על השאלה מהו החידוש בכך שוולד שומרת יבם אינו ממזר, הרי הגמרא עוסקת בשיטת ר"ע, שלפיה רק חייבי לאווין משום קרבת משפחה גורמים לממזרות.

על שאלה זו משיבים התוספות שהייתה הוה אמינא שלפי רב הוולד יהיה ממזר, בגלל שלדעתו אין תפיסת הקידושין בשומרת יבם, אך למסקנה אף לפי רב אין הוא ממזר. הטעם לכך הוא ששומרת יבם נחשבת כמי שאיננה בת קידושין כלל, כמו גוי ועבד, ולכן למאן דאמר שוולד גוי ועבד הבא על בת ישראל הוא כשר, כך יהיה הדין גם כאן.

התוספות מוסיפים ביאור אחר לשיטה שגוי ועבד הבא על בת ישראל הוולד ממזר, אך אנו נתמקד בשיטה שהוולד כשר, שעל פיה כתב הרשב"א שממזרות נגרמת על ידי חומר ערווה.

לכאורה חולקים התוספות על הרשב"א, שפירש שהוולד כשר לא כיוון שאין כאן איסור ערווה, אלא משום שאי תפיסת הקידושין בשומרת יבם דומה לגוי ועבד, ולא לאשת אב. ומשמע מדבריו שאי תפיסת קידושין באיסור הדומה לאשת אב היא עצמה הגורם לממזרות. אולם נראה מדבריו של רב אחא בר יעקב (קידושין סח.) שוודאי גם כאן חומר האיסור גורם לממזרות:

מה יבמה שהיא בלאו לא תפסו בה קידושין, חייבי מיתות וכריתות לא כל שכן!

משמע מדבריו, שאי תפיסת קידושין בשומרת יבם נובעת מחומר איסור הלאו שבה, ולכן ניתן ללמוד בקל וחומר, שחומר איסור כרת וחייבי מיתות גורמים גם הם לאי תפיסת קידושין. לפי זה, נראה מדברי התוספות שגם כאשר חומר האיסור גורם לאי תפיסת קידושין, הממזרות נגרמת על ידי אי תפיסת קידושין ולא על ידי האיסור, בניגוד לשיטת הרשב"א.

אבל אם נאמר כהצעתנו, שלכל הדעות אי תפיסת קידושין היא הסיבה לממזרות, אלא שהמחלוקת היא באלו מקרים אי תפיסת קידושין יוצרת ממזרות, ניתן להבין את החילוק בין שומרת יבם, שהיא לא בת קידושין כלל, לבין עריות שהן בנות קידושין לאחרים.

הגאון ר' יצחק יעקב רבינוביץ⁴⁸ (חי' לקידושין, סי' א) מציע שאי תפיסת קידושין בשומרת יבם אינה נובעת מחומר האיסור (כפי שמשמע לכאורה מדרשת רב אחא בר יעקב שהבאנו לעיל), אלא מכך שקניין המת באשתו ממשיך לאחר מותו, ומאחר שהיא קניינו – לא יתפסו בה קידושי אחר⁴⁹.

לפי זה, אין כאן קושיה על דברי ר' אלחנן, משום שכאן לא חומר האיסור הוא הגורם לממזרות, ולכן תלו התוספות את הממזרות באי תפיסת הקידושין ולא באיסור. וייתכן לומר שזוהי כוונת התוספות (שם) באומרם "וליבם נמי לאו בת קידושין היא אלא ביאה הוא דאית בה", דהיינו העובדה שגם ליבם אין בה תפיסת קידושין אלא ביאה בלבד היא סימן שאי תפיסת הקידושין איננה מצד חומר האיסור, אלא בגלל הקניין שבה⁵⁰.

אולם לדעתנו מוכח מדרשת רב אחא בר יעקב שהובאה לעיל שאי תפיסת קידושין בשומרת יבם נובעת מן האיסור, ולא משום קניין המת, ולמרות זאת סוברים התוספות שאין הוולד ממזר, מפני שאין כאן אי תפיסת קידושין הגורמת לממזרות.

שם ערווה שגורם לאי תפיסת הקידושין

נראה שניתן ליישב את דברי התוספות עם דברי ר' אלחנן והגרי"ר. ניתן לומר שגם ר' אלחנן לא התכוון לומר שהאיסור עצמו גורם לממזרות, אלא שהקרבה בין ההורים מוגדרת כ"ערווה". מסיבה זו בשומרת יבם, למרות שחומר האיסור הוא הגורם לאי תפיסת הקידושין – עדיין הוולד אינו ממזר, וכפי שיתבאר.

ר' אלחנן (קובץ הערות, סי' ג ס"ק ג) הביא בשם ר' שמעון שקופ חקירה מה הסיבה לאי תפיסת קידושין בעריות: אם חומר איסור כרת הוא הגורם לאי תפיסת קידושין, או שהאיסור מהווה רק סימן לכך שקרבה זו בין האיש והאשה מוגדרת כ"ערווה", והיא הגורמת לאי

⁴⁸ המכונה ר' איצ'ל מפוניבז' (להלן: הגרי"ר).

⁴⁹ עיין רש"י בקידושין (ד' ד"ה שכן זקוקה ועומדת) ובתוספות (שם, ד"ה מה ליבמה) בדברי ר' אליעזר משנץ. מדבריהם משמע שביאת היבם מהווה המשך לקניין המת. טעם דומה אמר הפני יהושע בגיטין (מג. ד"ה שם אמר רב חסדא) לגבי אי תפיסת קידושין בחציה שפחה וחציה בת חורין, למרות שאין בה איסור כרת: "דכיוון שתפסו קידושין של ראובן הרי היא ברשותו ואין לה יד לקבל קידושין מאחר". אולם האבני מילואים (סי' מ"ד ס"ק ד) דחה זאת וטען שאשת איש היא כשאר עריות. ועיין בקובץ הערות (סי' ג ס"ק ט), שדן במחלוקת זו.

⁵⁰ עיין בשו"ת רעק"א (סי' קכד), שמוכיח שעדות היתר יבמה צריכה שני עדים מדברי המרדכי (יבמות, פרק יב סי' נח): "וגם היתר דיבמה לשוק היא ערוה כשמואל ורב דאמרי תרוויהו פרק האשה רבה בעניותינו צריכה גט והולד ספק ממזר ואין דבר שבערוה פחות משנים" [הערת עורך: דברי המרדכי לכאורה אינם מדויקים שהרי בגמרא (צב:) מפורש שרק לשמואל צריכה גט, אך לרב אין קידושין תופסים]. נראה מדבריו שהעובדה שתפיסת הקידושין איננה ודאית בשומרת יבם מוכיחה שזהו דין ערווה, ודלא כגרי"ר. אמנם הקהילות יעקב (יבמות סי' כח) כתב שאין הכוונה שזו ערווה ממש, אלא שיש לה דין דבר שבערווה להצריך שני עדים בגלל המשמעות הממונית של החליצה, שהיא ביטול זכויות האישיות והבעלות שיש ליבם, וכדברי הגרי"ר.

תפיסת קידושין ולמזרות כאחד⁵¹?

נדמה שלפי יסוד זה מתבארים דברי התוספות ישנים (יבמות ב. אות ד), שבאים לענות על קושית התוספות (שם, ד"ה ואחות אשתו) מדוע לא תיאסר הנידה ליבום כמו שאר העריות שיש בהם איסור כרת:

כיוון שיש לה [=לנדה] היתר על ידי טבילה מקרי "יבמה יבא עליה" (דברים כה, ה), אבל הני [=שאר עריות] – אין להם היתר.

ולכאורה דבריהם אינם מובנים, הרי אשה האסורה באיסור ערוה בשעת מיתת הבעל אינה מתייבמת אפילו אם תהיה מותרת לאחר מכן? אולם לפי דברינו ניתן לומר שהדין שכל העריות אינן מתייבמות איננו משום איסור הערוה, שקיים גם בנדה, אלא משום שם ערוה שיש עליהם. העובדה שיש לנידה היתר מוכיחה שלמרות האיסור אין עליה שם ערוה לעניין יבום.

באופן זה נוכל להסביר את תירוצם של התוספות (מט:): לגבי שומרת יבם לשוק: העובדה שאין בשומרת יבם תפיסת קידושין לאף אדם היא סימן לכך שאין כאן שם ערוה, ולכן אין גם ממזרות⁵². כך יש להסביר גם את דברי הרשב"א, שאין כוונתו לומר שחומר איסור ערוה גורם לממזרות, אלא מציאות שם ערוה היא הגורמת לממזרות.

סיכום

ניסינו לבחון כאן מספר הסברים לקשר בין עריות, אי תפיסת קידושין וממזרות:

מפשטות דברי התוספות בקידושין (סז: ד"ה מנא הני מילי) וביבמות (מט. ד"ה הכל מודים), משמע שממזרות היא תוצאה ישירה של אי תפיסת קידושין, ובלשונם "הא בהא תליא".

לפי הסבר ר' אלחנן (קובץ הערות, סי' לה ס"ק א) בשיטת הרשב"א, ממזרות היא תוצאה של חומר איסור ערוה, ואי תפיסת הקידושין היא רק סימן לכך.

אנחנו העלינו הצעה נוספת, שלפיה גם הרשב"א מסכים שאי תפיסת קידושין היא הסיבה לממזרות, אלא שהוא מתנה זאת בכך שהסיבה לאי תפיסת הקידושין היא חומר איסור ערוה.

לבסוף הבאנו את הצעת ר' שמעון שקאפ, שלפיה לא חומר האיסור ולא אי תפיסת הקידושין הם הגורמים לממזרות, אלא "שם ערוה" הוא הגורם.

ומסקנתנו היא שהצעה זו יכולה להשתלב גם בדברי התוספות, שאומרים ששומרת יבם היא בת קידושין ולכן אין ולדה ממזר, וגם בדברי הרשב"א, הסובר שחומר איסור ערוה הוא הגורם לממזרות.

51 עיין בקובץ הערות (סי' ג ס"ק יא), שכתב שייתכן שיתקיים דין אחד בלא הדין השני.

52 ר' אלחנן (קובץ הערות, סי' לה ס"ק א) הקשה על הרשב"א מהגמרא בתמורה (ה), שמקשה מדוע קידושי אלמנה לכהן גדול תופסים למאן דאמר "כל מילתא דאמר רחמנא לא תעביד אי עביד לא מהני", ומיישבת שיש כאן גזירת כתוב מיוחדת: "לא יקח... ולא יחלל" – חילולים הוא עושה ולא ממזרים". היינו, אם התורה גילתה לנו שאין ממזרות מקידושין אלה, הרי זה כאילו כתבה בפירוש שיש תפיסת קידושין. אולם לפי הרשב"א, שסובר שרק חומר ערוה גורם לממזרות, אין מכאן ראיה שהקידושין תופסים, שהרי ייתכן שהקידושין לא תופסים כמו כל פעולה משפטית שהיא נגד התורה, אך אין כאן ממזרות משום שאין חומר איסור ערוה.

ר' אלחנן (שם) על פי דברי רעק"א (שו"ת, סי' קכט), שלמ"ד "אי עביד לא מהני": כאשר כתוב בתורה "לא תעשה", הפירוש הוא "לא תוכל לעשות". לפי זה הגמרא הבינה בהוה אמינא שיש לפרש את האיסור "אלמנה... לא יקח" כאילו נאמר "לא יוכל לקחת", שמשמעותו שעצם הקשר ביניהם הוא בלתי אפשרי, כמו עריות. לכן, כאשר הגמרא מביאה בתשובתה דרשה שאומרת שאין כאן ממזרות, מתברר שהקשר ביניהם אינו בגדר ערוה, ואין לפרש כאן את הפסוק במובן "לא יוכל לקחת", אלא במובן של "אסור לקחת".

אמנם, פירוש זה אפשרי רק אם מבינים שעצם זיקת הערוה היא היוצרת את הממזרות. אך אם נאמר שהממזרות נגרמת על ידי חומר איסור ערוה, חוזרת השאלה מדוע לא ניתן לומר שהולד אינו ממזר כיוון שאין כאן איסור חמור, והקידושין אינם תופסים מסיבה אחרת לגמרי והיא "אי עביד לא מהני".